УДК 338.439.5:658:330.101.542

О.П. Власенко,
аспірант,
ДВНЗ «Державний агроекологічний університет»,
м. Житомир

ЕМПІРИЧНА ОЦІНКА ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ: МІКРОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Виробництво сільськогосподарської продукції є ризикованою сферою інвестування капіталу з досить низьким ступенем його окупності. Ситуація ускладнюється тим, що бізнес-орієнтація за своєю природою невластива селянину, який більше турбується про виробництво й опиняється в економічно нерівних умовах з представниками заготівельних, переробних і посередницьких організацій. Як наслідок, доходи аграріїв зменшуються або нівелюються витратами, які виникають у процесі здійснення актів економічного обміну (трансакцій) з більш економічно та юридично обізнаними суб'єктами взаємовідносин. У науковій літературі такі витрати отримали назву трансакційних.

Рівень і структура трансакційних витрат залежать від повноти й достовірності інформації про ринок, професіоналізму учасників договірного процесу, юридичного забезпечення угод і повноти їх виконання. Отже, саме результат організації та проведення трансакції є визначальною ланкою всього ланцюжка господарської діяльності, а величина трансакційних витрат – індикатором перспективності існування економічного агента на ринку (високі трансакційні витрати виштовхують за межі ринку). Глобальна збитковість і відторгнення сільськогосподарських підприємств ринком під впливом вищезазначених важелів вимагає глибокого їх аналізу, адже сільське господарство апріорі є ключовою ланкою агропромислового комплексу, сировинною та продовольчою основою, яка забезпечує його системне функціонування. Саме це зумовило вибір напряму дослідження і мету статті.

Вперше визначальний вплив трансакційних витрат на розміри і функціонування фірми помітив та дослідив американський економіст Р. Коуз. Його праця «Природа фірми» (1937 р.) відзначена Нобелівською премією (1991 р.). Вагомий внесок у розвиток і становлення цього напряму економічної теорії належить вченим О. Вільямсону, Дж. Бьюкенену, Д. Норту і Р. Фогелю, А. Алчіану, Г. Демсецу, К. Ерроу та ін. Цю концепцію поділяють такі вітчизняні дослідники як С. Архієреєв, І. Булєєв, В. Дементьєв, В. Захарченко, О. Яременко, а також їх російські та білоруські колеги – Д. Львов, Р. Нуреєв, А. Олейник, А. Шастітко, К. Шебеко та ін. Вивченню окремих елементів інституційного оточення сільськогосподарського виробництва присвячені праці вітчизняних науковців О. Бородіної, В. Валентинова, В. Гончаренка, С. Дем'яненка, В. Зіновчука, М. Маліка, Л. Молдаван, О. Мороз та ін., проте дослідженню трансакційних витрат агробізнесу не приділено ще достатньої уваги. Залишаються невисвітленими трансакційні витрати суб'єктів вітчизняного аграрного ринку, які формуються в процесі економічного обміну, та бракує даних щодо їх рівня і впливу на результати господарювання аграріїв.

Метою дослідження є емпіричне підтвердження існування трансакційних витрат мікроекономічного походження, яких зазнають суб'єкти вітчизняного агро бізнесу, та визначення їх рівня і значущості. Об'єктом дослідження є процес формування трансакційних витрат сільськогосподарських підприємств Житомирської області.

У процесі дослідження використано загальні та спеціальні наукові методи: індукції і дедукції, узагальнення, системного підходу до вивчення процесів і явищ та ін. Для теоретичного обґрунтування складу трансакційних витрат агробізнесу в умовах інституціональної неврівноваженості та невизначеності використано абстрактно-логічний метод. Застосування методу експертних оцінок у поєднанні з методом безпосередньої оцінки й методикою зважування дозволили визначити вагу кожного виду витрат і його частку в загальній їх структурі [2, с. 33-45]. Дані для проведення оцінювання одержано шляхом анкетного опитування керівників сільськогосподарських підприємств [8].

До трансакційних витрат у статті «Природа фірми» Р. Коуз відносить витрати на з'ясування величини ринкових цін, витрати на ведення переговорів і укладання контрактів [5; 12]. О. Вільямсон акцентує увагу на витратах, що пов'язані з біхевіоральними припущеннями, такими як обмежений раціоналізм і опортунізм. За першим – люди-агенти діють раціо-

нально, проте їх раціональність обмежена певними інституційними особливостями. За другим – агенти не завжди виконують умови контракту або обіцянки і, при можливості, використовують ситуацію у власних інтересах [3]. Термін «опортунізм» у науковій вітчизняній літературі ще інтерпретують як бажання догодити особистим цілям [5]. Відповідно до визначення Т. Фішера, «трансакційні витрати – це специфічні витрати по налагодженню і здійсненню передачі товарів, послуг, майнових прав, що здійснюються між фізичними і юридичними особами» [9]. Інституціоналіст К. Рао, крім витрат на здійснення трансакції, ще виділяє адміністративні витрати та витрати в політичній сфері [13, с. 19]. Вітчизняний науковець С. Архієреєв пропонує розглядати трансакційні витрати як економічні витрати, тобто як сукупність витрат (рос. «затрати») і втрат (рос. «потери»). Він визначає трансакційні витрати товарних трансакцій як «сукупність втрат, що виникають при обміні правами власності і витрат, що передбачені для зменшення цих втрат» [1, с. 18].

На наш погляд, така типізація трансакційних витрат дозволяє розмежувати доцільні витрати на ведення господарської діяльності від втрат внаслідок невиважених кроків або непередбачуваних подій. Крім того, в країнах з розвиненою економікою основними складовими трансакційних витрат є інформаційні, консалтингові та юридичні витрати, які унеможливлюють втрати при обміні правами власності. Натомість, контрагенти в країнах з недосконалими суспільними інституціями, які опосередковують економічний обмін, зазнають суттєвих втрат [14]. На теренах вітчизняного агробізнесу найбільш імовірними є втрати через невиконання умов контракту та неоформлених домовленостей, а також втрати внаслідок непередбачених дій конкурентів, які проявляються у вигляді нереалізованої і зіпсованої продукції, або реалізованої за нижчими цінами.

Для аналізу трансакційних витрат і втрат сільськогосподарських підприємств України необхідно дослідити етапи економічного обміну. Процес взаємодії агентів можна умовно розподілити на три етапи: пошук зацікавлених осіб, їх взаємодія та підрахунок результатів здійснення трансакції [4, с. 205]. Отже, якщо провести кваліфікований моніторинг ринкової ситуації, оцінити репутацію потенційних партнерів, продумати та чітко зафіксувати всі домовленості юридично, то можна уникнути подальших опортуністичних наслідків і зменшити ризик виникнення трансакційних втрат. Підсумовуючи вищевикладене можна стверджувати, що трансакційні витрати вітчизняних аграріїв формуються внаслідок взаємодії з елементами мікросередовища, і припустити, що їх рівень та структура залежать від ступеня економічної адаптації підприємства, володіння інформацією про бізнес-оточення та юридичне забезпечення контрактних домовленостей. Основні трансакційні витрати сільськогосподарських підприємств, які формують-

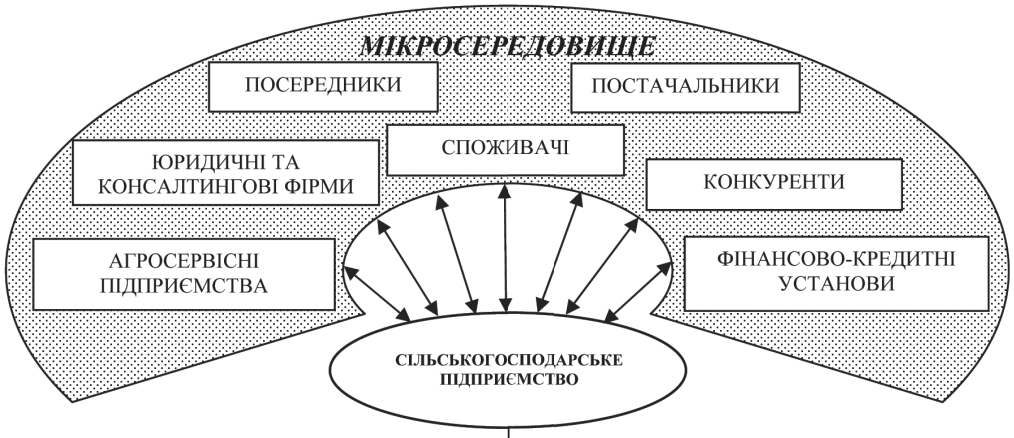

І етап *Пошук зацікавлених осіб*	**ІІ етап** *Взаємодія зацікавлених осіб*	**ІІІ етап** *Результат проведення трансакції*
Витрати дослідження ринку і оцінки ринкового середовища Інформаційні витрати, які пов'язані з пошуком партнера Витрати на оцінку репутації партнера	Витрати проведення переговорів та укладання договору Витрати на стандартизацію і сертифікацію продукції Консультаційні та аудиторські витрати Витрати юридичного оформлення договору	Втрати через невиконання умов контракту Втрати через невиконання неоформлених домовленостей Втрати внаслідок непередбачених дій конкурентів, які проявляються у вигляді нереалізованої і зіпсованої продукції, або реалізованої за нижчими цінами

Джерело: власні дослідження.

Рис. 1. Механізм формування трансакційних витрат мікроекономічного походження

ся під дією важелів вищезазначеного механізму мікросередовища наведено на рис. 1.

Існування зазначених на рис. 1 витрат не викликає сумніву з логічної точки зору, проте у процесі дослідження достовірними вважаються лише ті твердження, щодо істинності яких наведено аргументовані докази [6, с. 160]. Для підтвердження висунутих теоретичних припущень необхідно визначити, яких саме втрат зазнають сільськогосподарські підприємства, оцінити ступінь їх негативного впливу і виявити найвагоміші з них.

Основою формування інформації про витрати на підприємстві є дані бухгалтерського обліку. Аналіз НП(С)БО дозволяє стверджувати, що трансакційні витрати мікроекономічного походження обмежено відображаються в системі бухгалтерського обліку, що вимагає використання інших джерел інформації [7]. Тому доцільним, на наш погляд, було проведення анкетного опитування керівників сільськогосподарських підприємств Житомирської області з використанням методу експертних оцінок. Репрезентативність визначалася шляхом поєднання двох методик: розвідувальної та відсоткової [2;10;11]. Для першого випадку повинна бути кількість респондентів не менше 50, а для іншого – відповідне співвідношення опитаних експертів за двома-трьома ознаками, тобто повинна зберігатися відповідна тенденція як в досліджуваному регіоні, так і в досліджуваній групі експертів. Експертне оцінювання проводилось за такими ознаками як пропорційне представлення підприємств за організаційно-правовою формою господарювання і за рівнем господарської діяльності. Респонденти визначали, яких витрат із запропонованих зазнає підприємство, і оцінювали рівень їх впливу на результати господарювання. Для обстеження обрано 51 сільськогосподарське підприємство Житомирської області.

Проведене дослідження підтвердило високий рівень трансакційних витрат у сільському господарстві, причому в більшості підприємств – мікроекономічного походження. Структуру відповідей респондентів відповідно до етапів формування трансакційних витрат у процесі господарської діяльності наведено на рис. 2. За 100 % прийнято всі запропоновані в опитуванні види витрат на кожному з етапів проведення трансакції.

На рис. 2 простежується тенденція до зростання рівня трансакційних витрат відповідно до етапів здійснення трансакції. Етап пошуку й оцінки репутації контрагента є найменше витратним – 64,7 %, водночас на етапі підведення підсумків трансакції обчислюють втрати від невиконання домовленостей. Таких втрат зазнають 85 % опитаних респондентів. Отже, отримано емпіричне підтвердження оберненої залежності між рівнем витрат і втрат. Це пояснюється тим, що більшість угод пов'язані з персоніфікованим обміном, який не опосередковується організаціями й установами ринкової інфраструктури (біржі, агроторгові доми та ін.). Відсутність налагодженої системи обміну, слабкий юридичний захист, брак інформації про контрагента призводять до головування неформальних інституцій та опортуністичних намірів. Персоніфікована трансакція ґрунтується на репутації партнерів і рівні дослідження ринкового середовища. Висока вартість проведення такого дослідження та/або недосконале інформаційне середовище унеможливлюють отримання якісної інформації, що й викликає трансакцйні втрати.

Зазначене свідчить про рівень наявності трансакційних витрат мікросередовища, але їх кількісний аналіз не розкриває якісної сторони явища. З цією метою експертами було проведено оцінювання витрат за 4-бальною шкалою із подальшим визначенням узагальненого показника (табл. 1).

За даними табл. 1 майже 60 % респондентів не витрачають час і кошти на оцінку репутації партнера, третя частина підприємств не має витрат, що пов'язані з юридичним оформленням домовленостей, частина – не проводить оцінку ринкового середовища та не шукає вигідніших партнерів. Внаслі-

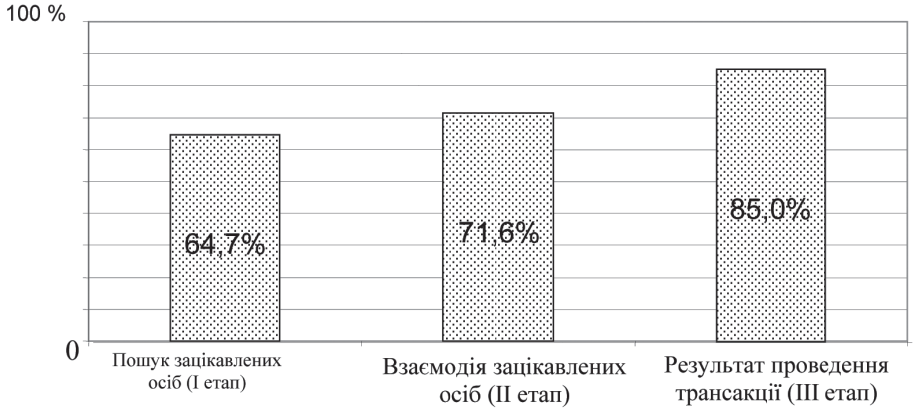

Джерело: власні дослідження.

Рис. 2. Частка відповідей респондентів, які визнали наявність трансакційних витрат мікроекономічного походження

Таблиця 1

Структура розподілу відповідей респондентів за рівнем трансакційних витрат, % *

№ пор.	Показник	Оцінка рівня			
		немає витрат (0 балів)	незначний (1 бал)	середній (2 бали)	найвищий (3 бали)
1	Дослідження ринку і оцінювання ринкового середовища	25,5	60,8	9,8	3,9
2	Інформаційне забезпечення пошуку партнера	21,6	64,7	9,8	3,9
3	Оцінювання репутації партнера	58,8	31,4	9,8	0,0
4	Проведення переговорів та укладання контракту	11,8	78,4	9,8	0,0
5	Стандартизація і сертифікація продукції	25,5	31,4	35,3	7,8
6	Консультації та аудит	49,0	37,3	11,8	2,0
7	Юридичне оформлення договору	27,5	51,0	17,6	3,9
8	Невиконання умов контракту	15,7	23,5	33,3	27,5
9	Невиконання домовленостей	19,6	35,3	31,4	13,7
10	Непередбачені дії конкурентів, що проявляються у вигляді нереалізованої та зіпсованої продукції, або реалізованої за нижчими цінами	9,8	33,3	47,1	9,8

* Відсотки відповіді респондентів
Джерело: власні дослідження.

Таблиця 2

Структура та рейтинг трансакційних витрат сільськогосподарських підприємств мікроекономічного походження

№ пор.	Показник	Усереднена оцінка (W)	Рейтинг	Частка у структурі витрат, %
1	Непередбачені дії конкурентів, що проявляються у вигляді нереалізованої і зіпсованої продукції, або реалізованої за нижчими цінами	0,15903	1	15,9
2	Невиконання умов контракту	0,15349	2	15,3
3	Невиконання домовленостей	0,13963	3	14,0
4	Стандартизація і сертифікація продукції	0,10789	4	10,8
5	Проведення переговорів та укладання контракту	0,09357	5	9,4
6	Юридичне оформлення договору	0,08624	6	8,6
7	Інформаційне забезпечення пошуку партнера	0,08599	7	8,6
8	Дослідження ринку і оцінювання ринкового середовища	0,08126	8	8,1
9	Консультації та аудит	0,05557	9	5,6
10	Оцінювання репутації партнера	0,03732	10	3,7
11	Всього	1	–	100

Джерело: власні дослідження.

док дій конкурентів та невиконання домовленостей це призводить до значних втрат, яких зазнають 91 і 84 % респондентів відповідно.

Подальші розрахунки базуються на визначенні середньої оцінки (ваги) кожного виду витрат в єдиній системі оцінок усіх експертів та їх ранжуванні, а також найбільших і найменших витрат та їх структури.

Узагальнений показник кожного виду витрат (*W*) визначається за наступним алгоритмом:

1) складається матриця «експерти — витрати»;

2) обчислюється відносна значущість усіх витрат для кожного експерта окремо, що є сумою експертних оцінок та їх нормування шляхом приведення всієї сукупності чисел до одиниці;

3) розраховується усереднена (середньоарифметична нормативних оцінок) експертна оцінка для кожного виду витрат.

Середню оцінку (вага) кожного виду витрат можна обчислити за такими формулами:

$$W_i = \frac{\sum_{j=1}^{m} W_{ij}}{\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m} W_{ij}}, \qquad (1)$$

де W_{ij} – вага i-го виду витрат, визначена за оцінками всіх експертів;

$$W_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^{n} x_{ij}}, \qquad (2)$$

де x_{ij} – оцінка виду i, що надана експертом j; n – число досліджуваних видів витрат; m – число експертів [2, с. 42–45].

Якщо отримані дані помножити на 100 %, то отримаємо структуру трансакційних витрат мікросередовища аграрних підприємств (табл. 2).

Усереднена оцінка всіх видів витрат становить 0,1, тому всі витрати можна поділити на дві групи, значущість яких вища та нижча цього показника. До першої групи належать всі втрати, про існування яких було зроблене припущення. Крім того, сюди увійшли витрати на стандартизацію та сертифікацію продукції і 36 % обстежених підприємств визнали їх найвищими серед запропонованих в анкеті. Слід зазначити, що ці підприємства не мали збитків протягом останніх 3-х років, натомість збиткові підприємства визнавали ці витрати як середні або незначні.

Сертифікація і стандартизація продукції є важливою передумовою запобігання експансії західних конкурентів та виходу на світовий ринок. Безумовно, ця процедура є трудомісткою і витратною. Проте наявність відповідних витрат свідчить про рівень адаптованості підприємства до сучасних умов господарювання.

Особливої уваги заслуговує співвідношення витрат і втрат у загальній структурі трансакцій сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Так, витрати першого етапу (оцінка ринкового середовища та репутації партнера) займають 20,5 %, взаємодія зацікавлених осіб – 34,3 %, а найбільш вагомою часткою є втрати – 45,2 %. Такі дані переконливо доводять низький рівень моніторингу, ринкової адаптації, юридичної і бізнесової обізнаності і, як наслідок, хронічної нестачі коштів на самостійну зміну ситуації сільськогосподарських підприємств на свою користь.

Висновки. Трансакційні витрати мікроекономічного походження є невід'ємною складовою функціонування сільськогосподарських підприємств. Найменші витрати припадають на аналіз ринкової ситуації, пошук потенційних партнерів та оцінку їх репутації. Вагомішими стають витрати, пов'язані з організацією і проведенням переговорного процесу, а найвищою виявилася частка втрат, які формуються в результаті проведення трансакції. Така тенденція властива для більшості підприємств аграрного сектору економіки і значною мірою пояснюється інертністю суб'єктів аграрного бізнесу, дезорієнтацією в запропонованих, а в більшості випадів нав'язаних їм «правилах гри».

Подальші дослідження слід зосередити на поглибленому вивченні процесів, які обумовлюють формування трансакційних витрат, особливо постачання матеріально-технічних засобів, реалізація продукції та забезпечення сільськогосподарських товаровиробників послугами. Для цього доцільно скористатися методами індикативного підрахунку рівня трансакцій в аграрних підприємствах.

Список літератури

1. Архиереев С.И. Трансакционные издержки и неравенство в условиях рыночной трансформации. – Х.: Бизнес-Информ, 2000. – 288 с.
2. Бешелев С.Д., Гурвич Ф.Г. Математико-статистические методы экспертных оценок. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Статистика, 1980. – 280 с.
3. Вільямсон, Олівер Е. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. – К.: Видавництво «АртЕк», 2001. – 472 с.
4. Власенко О.П. Походження та склад трансакційних витрат в агробізнесі // Вісник ДАУ – 2006. – № 2. – С. 202–210.
5. Коуз Р.Г. // Природа фірми: Пер. с англ. – К.: А.С.К., 2002. – С 30–49.
6. Малюга Н.М. Наукові дослідження в бухгалтерському обліку: Навч. посіб. / За ред. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир: ПП «Рута», 2003. – 476 с.
7. Національні стандарти в бухгалтерському обліку. Питання використання: Навч. посіб. – 2-у вид., доп. / За ред. М.Г. Михайлова. – К.: Вища освіта, 2002. – 400 с.
8. Технология социологического исследования (курс лекций) / Н.В. Панина. – 2-е изд. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2001. – 277 с.
9. Фишер Т.М. Координация управления качеством в свете теории трансакционных издержек. http://www.ptpu.ru.
10. Экспертные оценки в социологических исследованиях / С.Б. Крымский, Б.Б. Жилин, В.И. Паниотто и др.; Отв. ред. С.Б. Крымский; АН УССР. Ин-т философии. – К.: Наук. думка, 1990. – 320 с.
11. Ядов В., Саганенко Г. Методологические проблемы оценки надежности сдвигов при повторных исследованиях. Советская социология. Т. 2. – М.: Наука, 1982. – С. 230–249.
12. Coase R. The Nature of the Firm: Origins, Evolution, and Development. – N.Y.: Oxford University Press, 1993. – 244 p.
13. Rao K. The Economics of Transaction Costs. Theory, Methods and Application. – New York: Palgrave Macmillan, 2003. – 195 p.
14. Gabre – Madin E. Z. Of Markets and Middlemen: Transaction Costs and Institutions in Ethiopian Grain Market. 2003. – World Bank.